

АРХІВОЛОГІЯ ЯК НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОГАЛИНИ У ФОНДАХ*

Свого часу професор Московського історико-архівного інституту Євген Васильович Старостін запропонував розглядати «архівологію» як окрему джерелознавчу дисципліну, що досліджує процес документування, і наголосив на необхідності з'ясувати, які чинники впливають на документування, визначаючи загальні та часткові закономірності створення документів. Ця проблема донині має істотне прикладне значення. Є.В. Старостін зазначав, що «переважання тих чи інших помилкових теорій і методик [в архівознавстві. — *В.П.*] може спричинити невиправні помилки в документуванні різних сегментів життя суспільства, штучне створення так званих «білих плям» у його документальній пам'яті»¹. У даній статті проаналізовано механізм формування лакун на прикладі фондів, створених на території СРСР і Європи в 1939–1945 рр., і запропоновано деякі способи збирання відомостей про процеси, які складно документувати, і методи комплектування фрагментарними джерелами.

Навіщо документувати крайнє й нетипове?

Сьогодні кожному фахівцю доводиться або описувати фонди з інформацією про природні, технологічні та гуманітарні катастрофи, або приймати їх на зберігання, або організовувати їх використання. Непересічні ситуації, «катастрофічні» події часто є об'єктом історичних спекуляцій. Чим краще спрацює система документування та комплектування, тим менше буде прогалин у джерельній базі, а відтак — можливостей для помилок та фальсифікацій. Цікаво розглянути цю проблему на прикладі Франції, де архівознавство пов'язане з концепцією «національного надбання» сукупністю наукових і управлінських принципів, що визначають політику країни в галузі архівної, музейної, бібліотечної справи та захисту пам'яток архітектури й археології. Концепція має охоронний характер — теоретично обґрунтовує й практично забезпечує максимально можливу повноту джерельної бази національної історії, однак не забезпечує архівний фонд від прогалин. Але для Заходу, що пережив «кінець історії», «усе — національне надбання», і механізми захисту нових джерел тут виникають дуже швидко. Ці два чинники пояснюють важливість французького досвіду.

---

* Переклад з російської Ірини Матяш.

¹ Старостин Е.В. Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии. — М., 1997. — С. 3–4.

Типологія лакун у фондах

Типологія лакун у фондах була нами намічена в статті «Сучасні архіви банків і підприємств Франції на прикладі групи “Ля Пост”», опублікованій 2005 р. Але знайомство з відмінними за складом фондами дозволило уточнити й розвинути раніше висловлені положення².

Регламентация діяльності фондоутворювача визначає надлишок або нестачу інформації у фонді. Думку про те, що чим більше будь-який аспект діяльності регламентований, тим краще він буде документований, засвідчили приклади різних фондів, причому одна й та сама правова норма спричинює надлишок інформації в одному сегменті фонду та її нестачу в іншому. Як правило, недостатньо регламентовані малоавтоматизовані галузі діяльності з переважанням ручної праці, де створюється лише 1% проміжних архівів фондоутворювача (ручне сортування бандеролей, сезонний збір врожаю). Такі процеси документуються опосередковано у звітах, листівках профспілок, у справах з особового складу, про відшкодування шкоди, у листуванні службовців, у публікаціях³.

Інший варіант: фондоутворювач усвідомлює незаконність своєї діяльності й свідомо її не документує. Типовий приклад: нарахування зарплати, що частково виплачується в «конвертах». Якби не звіти трудової інспекції, статті журналістів і блоги співробітників, у істориків під час знайомства з фондом склалося б неправильне уявлення про ринок праці. Іншим прикладом відмови від документування є й дана фашистським солдатом білоруській селянці розписка про вилучення корови з текстом «живий-здоровий, їм радянських корів». Вона не давала права на компенсацію в німецькій комендатурі й збереглася, бо селянка віднесла її до партизанів⁴. Наведемо страшніший приклад: знищення нацистами людей у таборах смерті. Арешти «ненадійних» описані поліцією Віші дуже докладно. Конвоювали їх за загальними списками, які містять менше відомостей. У таборі доля в'язнів майже не документувалася, і лише прагнення залишити про себе пам'ять вирвало їхню смерть із забуття. Оскільки катаклізми рідко розвиваються лінійно, вони й документуються уривками порівняно з «плановими» подіями, описуваними паралельно процесу. Під час землетрусу на Гаїті й Таїті в січні 2010 р. доступ до Інтернету мали лише 10 осіб; вони й виклали в Мережі перші фотографії та інформацію з місць трагедії. Однак із часом гарантії збереження цих фотографій, першоджерел про подію, істотно зменшуються.

Другий різновид лакун — прогалини, що виникли під час стихійної деформації фонду: природного лиха або несанкціонованого знищення архівів. Стихійні однократні деформації фонду, як правило, спричиняють більші руй-

---

² Прозорова В.Б. Современные архивы банков и предприятий Франции на примере группы «Ля Пост» // Вестник архивиста. — 2005. — № 1 (85). — С. 164–178.

³ Там же.

⁴ Національний архів Республіки Білорусь (далі — НАРБ), ф. 4П, оп. 9, спр. 66, арк. 80.

нування, ніж періодичні, незалежно від їх «усвідомленості». Велика пожежа, викликана терактом у Суді великої інстанції в Сен-Бріє (Бретань) у грудні 1975 р., знищила масу справ тривалого й постійного зберігання, тоді як періодичні чистки клерками своїх архівів або затоплення підвалів інших установ, як правило, знищували документи без доказової та історичної цінності. Усвідомлена стихійна деформація фонду — знищення архівів під час зміни влади. Причому, чим вище становище чиновника й ширше коло його повноважень, тим більше його архів постраждає. Фонди, які фіксують факти Геноциду й конфіскації майна осіб єврейського походження в 1939–1944 рр., постраждали двічі: під час відступу німців 1944 р. і «відновлення законності» 1946 р. Німці палили архіви, щоб приховати сліди злочинів. Згідно з циркуляром французького Міністерства внутрішніх справ від 6 грудня 1946 р., знищувалися всі документи про расові відмінності між французами з метою «національного примирення». Але 31 січня 1947 р. вийшов циркуляр про збереження цих справ для відновлення зневажених прав громадян⁵. Політична стабільність не гарантує захист архівів: перемога лівих на місцевих виборах у Франції 2004 р. викликала хвилю знищення архівів мерій правими, що відходили від влади⁶. Новий приклад масової загибелі архівів центральної влади в політичних катаклізмах дають події в арабських країнах. У січні 2011 р. у Тунісі найбільше постраждали документи саме тих структур, якими цікавилися комісії нового уряду щодо боротьби з корупцією. Армія охороняла будівлі, але чіткого наказу перешкоджати знищенню та виносу архівів не отримала⁷. У кращому випадку фондоутворювач знищує документи про минуле, бажаючи порвати з ним, коригуючи образ в уявленнях нащадків, у гіршому — знищує докази своїх злочинів.

Найчастіше зустрічається такий різновид лакун, як прогалини, що виникли в результаті проведення експертизи цінності. Вони створені архівістами й стосуються більше обсягу документів, ніж інформації. У Франції відбір на зберігання ведеться переважно за переліками. Оскільки ця процедура змінює джерельну базу історії, загальна інформація про виділені до знищення документи вважається джерельним знанням, обов'язковим за міжнародними стандартами опису архівів ISAD / G (елемент 3.3.2) і EAD (tag <appraisal>). Експертиза цінності — ключова процедура, коли інформацію кожного документа аналізують з точки зору загальних принципів формування архівного фонду країни. Працюючи з документами про нетипове й вивчаючи лакуни

---

⁵ Guide des recherches dans les archives des spoliations et des restitutions. — Paris, 2000. — P. 15–16.

⁶ Communiqué de presse de l'AAF «Destruction d'archives d'exécutifs locaux» 26 mai 2004. — www.archivistes.org.

⁷ Des fonctionnaires ont protégé les archives après la chute du régime, mais des documents compromettants ont disparu // Figaro. — 2011, 8.02. — <http://www.lefigaro.fr/international/2011/02/07/01003-2011>.

фондів, ми помітили, що характер спотворень інформації при частковому документуванні нетипового залежить як від автора джерела, так і від носія.

«Епіцентр подій», або «обличчям до обличчя — обличчя не побачити»

У трикутнику «автор-джерело-історик» архівологію цікавить автор як чинник процесу документування, адже як свідок надзвичайної ситуації, він може бути її творцем, учасником, жертвою, рідше — особою, яка одержала відомості від інших. Активна або пасивна позиція автора стосовно події визначає відбір ним інформації. Документування «з епіцентру» не лише є неточним, а й завжди необ'єктивним, причому часто з найнесподіваніших причин. Найважливіша — емоційний шок учасників подій. Нерозуміння того, що відбувається, пронизує перші записи в «Сувоях із попелу», знайдених в Освенцимі, відображає потрясіння жертв. Свідчення в'язнів висвітлюють їхній емоційний стан, менше — організацію табору, про яку можна дізнатися за матеріалами допитів нацистів у повоєнних судових процесах. Філософське неприйняття трагедії в мемуарах змінює нерозуміння, розкриває деталізацію подробиць. Чи може джерелознавство точно з'ясувати, наскільки спостереження за будь-яким процесом змінює його хід?⁸

Друга причина — ідентичність автора інформації. Працюючи з базою даних «Пам'ять людей» Міністерства оборони Франції (<http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/>), ми помітили, що учасники Опору, котрі народилися в Ризі, Гельсінгфорсі, Лемберзі, називалися вихідцями з Росії. Розбіжність цих даних із межами країн 1939–1944 рр. багато говорить про наших героїчних співвітчизників. Опитані Державною надзвичайною комісією з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (далі — ДНК) свідки Геноциду найчастіше говорять про жертви, як про «мирних радянських людей», «населення». «Євреями» ж жертв Геноциду називають або самі нацисти, або нечисленні радянські євреї, котрі працювали в ДНК. Тут ідентичність автора інформації визначає зміст джерела. Важлива й професійна приналежність автора: ДНК співпрацювала з пресою, спрямовувала до партизанських загонів журналістів із завданням написати про злочини загарбників. Але описані журналістами реальні факти часто подавалися у звітах від імені свідків і учасників подій, що шкодило репутації ДНК у середовищі західних дослідників⁹. Сучасний приклад: із 10 осіб, котрі мали доступ до Інтернету під час землетрусу на Гаїті, троє були журналістами. Їхні повідомлення розійшлися в Мережі й, напевно, були відібрані на зберігання «роботами», не здатними визначити професію автора першоджерела, важливу для історика.

---

⁸ История дневника З. Градовского описана в публикации: «В сердце вине ада»: записки, найденные в пепле возле печей Освенцима / Перевод А. Полян. — <http://lib.rus.ec/b/300232/read>.

⁹ НАРБ, ф. 4П, оп. 33, спр. 627.

Четверта причина — відсутність у джерелі будь-якої ідентичності чи емоції. Показники датчиків дорожнього руху Інституту проблем транспорту (INRETS) інформативні для його співробітників, але «німі» для історика. Для використання більшості баз технічних даних із дорожньо-транспортних подій, пожеж у метро, авіакатастроф 1950–1980 рр. потрібні протоколи опитування свідків як ключ для інтерпретації події. Таким чином, нові технології документування зовсім не знецінили свідчення учасників і очевидців подій.

П'ята причина — дублетність інформації. Хоча комплекс джерел про надзвичайну ситуацію часто обмежений, він має високу приховану дублетність. Наприклад, у звітах білоруської ДНК інформація синтезувалася за кількома параметрами, а найбільш кричущі факти використовувалися як «ілюстрації»¹⁰. Так само синтезували відкриті дані про правопорушення та природні катаклізми у фондах Управління пошти департаментів Франції — Вогези (88) і Івлін (78). Можливо, ці алгоритми поширення інформації постійні, і необхідно зберігати максимум первинних (особливо не використаних для «ілюстрації») джерел про кожен нетипову ситуацію. Близькість автора до епіцентру надзвичайної ситуації підсилює суб'єктивність інформації, тому додаткові джерела абсолютно необхідні вже на етапі опрацювання фондів, що описують нетипові події, катаклізми, катастрофи.

Носії для документування нетипового

Тип носія також впливає на повноту документування події. Коли з'являються нові носії, то передусім на них фіксують (уперше) або переносять інформацію про непересічні факти. Зі зниженням вартості носія й баналізації технології з її допомогою документують більшість однотипних фактів. Якщо з'явився новий носій, який зберігає більше фактів при менших витратах, то колишня технологія поступово зникає, використовується лише для «престижних» подій. Саме так батальні замальовки й картини військових художників були витіснені фотографією і кінозйомкою. Заміна традиційних носіїв менш трудомісткими продовжується й сьогодні.

Коли держава документує, або «все — надбання»

Держава, звичайно, прагне зберегти нетипову інформацію, розширюючи коло історичних джерел. На початку ХХ ст. архівісти зрозуміли потенційну цінність «нецікавих» документів і впровадили «вибіркове зберігання» та «заборонені дати»: будь-які документи, створені раніше цих дат, не знищуються. У Франції — це 1830 р., у Великобританії — 1660 р., в Італії — 1870 р., у Данії — 1848 р.¹¹ Важливим інструментом збереження інформації про нетипову ситуацію стала корекція вибірок. Найчастіше у Франції застосовують алфавіт-

¹⁰ Прозорова В.Б. Указ. соч.; НАРБ, ф. 4П., оп. 9, спр. 66.

¹¹ Manuel d'archivistique. Théorie et pratique des archives publiques en France. — Paris, 1991. — P. 163–165.

ну або хронологічну вибірку з кроком у п'ять років. Поступово стали зберігати документи, створені в роки суспільних потрясінь (наприклад, 1968 р. і 1991 р.) для забезпечення репрезентативності вибірки, до якої вони не потрапили.

Французький закон про архіви не універсальний, він стосується лише комплектування документами з паперовими та електронними носіями. Тому у Франції створили «надзвичайні» процедури комплектування для інформації про нетипове, зокрема — і за межами архівного законодавства. Найстарішим і дуже ефективним заходом є арешт архівів чиновників високого рангу після їхньої смерті. Перший арешт фонду померлого канцлера Дюпара було зроблено за указом Франциска I 1535 р. Саме шляхом «арешту спадщини» Франція зберегла папери Баррасса (1829 р.), Дюмон-Дюрвіля (1842 р.) і Гамбетти (1906 р.). Дуже гнучким інструментом комплектування став ордонанс Франциска I від 28 грудня 1537 р. «про обов'язковий примірник» книжкової продукції, дію якого було поширено 1648 р. на естампи, карти й плани, 1793 р. (після трирічної перерви, викликаної Револуцією 1789 р.) — на партитури, 1925 р. — на фотографії та фонограми, 1941 р. — на афіші, 1963 р. — на аудіозаписи, 1975 р. — на рухомі й фіксовані відеозображення, 1977 р. — на кінофільми, 1992 р. — на бази даних, радіо- й телепередачі. Закон про обов'язковий примірник входить до Кодексу національного надбання (ст. L 131-1 та 133-1) і регулює з 2006 р. ще й комплектування електронними ЗМІ, програмами та Інтернет-сайтами¹². Процедура комплектування обов'язковими примірниками змінилася: для книг створюється вичерпна сукупність джерел, а для сайтів — репрезентативна вибірка з 1,5 млн сайтів домену «.fr», результат активного комплектування за допомогою «робота з відбору сайтів»¹³. Національна бібліотека Франції (далі — BNF) і Національний аудіовізуальний інститут (далі — INA) з 2006 р. є депозитаріями «обов'язкових примірників» сайтів і розробляють методику їх відбору. У INA, який комплектується з-понад 10 000 сайтів теле- і радіоканалів та передач, вважають «одиницею зберігання» сайт, із якого приймають на зберігання затверджений список сторінок із досить великою періодичністю (від декількох разів на місяць до 20 хвилин) залежно від змісту. BNF з 2001 р. зберігає близько 870 сайтів передвиборних кампаній, а з 2004 р. відбирає сайти домену «.fr» за допомогою «Робота BNF» — програми, що переміщається за гіперпосиланнями, відстежуючи соціологічно та історично значущі дані за заданими ключовими словами. Незрозуміло, що вважати «одиницею зберігання» (сайт або його сторінку) зібраних BNF даних і як регулювати в майбутньому доступ до

---

¹² Bastien H. Droit des archives. — Paris, 1996. — P. 69–70.

¹³ Jeanneney J.-N. Pour la mémoire de la Toile // Le Monde. — 2004, 22 juin; Chabin M.-A. Le management de l'archive. — Paris, 2000. — P. 139; Ежегодная конференция FULBI «Я вспоминаю... Интернет. След и память в цифровых технологиях» // Документирование и архивное дело за рубежом. — 2010 — № 1 (28) — С. 35–37.

відібраних сайтів із персональними даними громадян¹⁴. Найбільш оптимальний підхід до комплектування електронними ЗМІ розробила Місія Національного архіву при Управлінні Прем'єр-міністра. Сайт розглядається як фонд, а його рубрики — як види документів, зміст і функції яких обумовлюють їхнє зберігання. При цьому знімається дублетність між юридично незначущою електронною інформацією та юридично значущою паперовою.

Закон про обов'язковий примірник не є кращим інструментом відбору для зберігання віртуальних документів, бо бібліотеки застосовують до зібраних «обов'язкових екземплярів» пертинентні класифікації, а автоматична вибірка не гарантує відбір критичних документів, які швидко зникають. Так, в інтерв'ю журналу «Кур'єр Інтернаціональ» творець «Вікілікс» Д. Ассанж підтвердив, що «цілі пласти наших інтелектуальних архівів зникають так, що неможливо сказати, чи існували вони коли-небудь», і навів приклад заснованих на джерелах «Вікілікс» викривальних статей «Гардіан» і «Дейлі Телеграф» про фігуранта справи щодо компанії «Ельф», які були вилучені з Мережі під загрозою судового процесу з боку їхнього героя. Оскільки посилання на статті не відповідали протоколу ARC*, їх переміщення та видалення ніде не задокументовано¹⁵.

Коли держава не документує, або «рукописи не горять»

Найскладнішим видається питання: що відбувається, коли держава з якихось причин не документує надзвичайну ситуацію? Прикладом ігор «антипам'яті» є довідник «Весь Ленінград» 1930 р. Деяких жителів цього міста в ньому не згадано, інших — названо кілька разів, як представників певних професій і як приватних осіб. У 1936–1937 рр. довідники «Весь Ленінград» містили списки осіб, раніше включених до видання, але «вибулих із міста» за час його підготовки. Створені в надзвичайних обставинах джерела свідчать, що індивідуум (окрема людина або група) прагне залишити «продукти свого душевного життя», передати інформацію про себе та своє місце у світі. Непорушним свідченням цього стали вже згадані «Сувої з попелу» — знайдені біля печей Освенцима записи в'язнів Залмана Градовського, Лейби Лангфуса й Залмана Левенталю, котрі працювали в «Зондеркомандо», ризикнули повстати й загинули. Адресовані «читачу», «громадянину», «другу», «Сувої» не тільки описували Катастрофу, але й передавали інформацію про авторів і їхніх близьких¹⁶. Свідчення в'язнів, котрі вижили, написані по гарячих слідах і дуже відрізняються від передсмертних записок: містять більше

¹⁴ Ежегодная конференция FULBI «Я вспоминаю... Интернет. След и память в цифровых технологиях»...

* ARC — формат архівування.

¹⁵ *Orbist H.U.* Un an de feuilleton judiciaire // *Courrier international. Supplément d'été.* — 2011, 28.07. au 17.08. — № 1082–1084. — P. 44–47.

¹⁶ Див.: «В сердцеvine ада»: записки, найденные в пепле возле печей Освенцима...

інформації про побут, дати, процеси¹⁷. Не можна порівнювати об'єктивність цих двох груп джерел, бо вони достовірно відображають різні пласти реальності: психічну реальність почуттів однієї особи або ж фактичну реальність побуту групи осіб.

Можливо документування надзвичайної ситуації третіми особами. Прикладом цього є як зібрані партизанами в Білорусі в 1941–1943 рр. і ДНК в Україні свідоцтва про Геноцид¹⁸, так і дані моніторингу МАГАТЕ та ВНДІАЕС після аварії на АЕС Фукусіма. Основний недолік цих джерел — односторонність. Очевидно, що інженер аналізує технологічну катастрофу інакше, ніж соціолог. Селянин буде майже так само довго говорити про своє спалене в коморі збіжжя, як і про розстріляну родину сусіда. Військовий медик опише тіла розстріляних інакше, ніж випадкові свідки. Необхідно вже на етапі комплектування розуміти специфіку погляду на ситуацію автора документа й виявити максимум додаткових джерел. Особливо важливими вони є, якщо дані отримані за допомогою автоматичних систем фіксації: камер на узбережжі, що зафіксували цунамі, датчиків у тунелях, які вимірювали інтенсивність руху. Для моделювання критичної ситуації фахівцям буває потрібно «людське» свідчення, нехай навіть настільки необ'єктивне, як записані в протоколі відповіді учасника дорожньо-транспортної події, котрий вижив.

Як зупинити мить?

Французькі закони про захист історичної спадщини гарантують достатнє документування реальності, що зникає. Положення про «невідчужуваний характер державного майна» включає до складу архівного фонду Франції будь-який документ, створений французькою владою незалежно від строку давності (Кодекс національного надбання, ст. L 212-1). Інструкції про вибіркове зберігання затверджує Міжміністерська архівна служба Франції (SIAF), але кожен департамент адаптує «національну вибірку». На підставі аналізу долі архівів у декількох революційних ситуаціях можна запропонувати такі заходи.

Виникнення лакун, які надалі не можна буде заповнити, архівіст може упередити лише на стадії діловодства¹⁹. Вибірка повинна бути досить гнучкою, щоб адаптуватися до виду джерела й до типу документованого процесу, відбитого у справах чи інших сукупностях, які об'єднують кілька видів документів. Інструкції про вибірку повинні супроводжуватися списком винятків, що дозволяють адаптувати її до конкретної ситуації, щоб зберегти репрезентативність фонду. Проблема швидкого зникнення «критичних» даних може бути вирішена через алгоритми відбору, що враховують дані моніторингу змісту та індекс цитування. Термін захисту персональних даних повинен за-

---

¹⁷ НАРБ, ф. 1450, оп. 2, спр. 8, арк. 172–174.

¹⁸ НАРБ, ф. 4П, оп. 1, спр. 61.

¹⁹ Прозорова В.Б. Указ. соч.

лежати від виду інформації, а не від способу комплектування та носія. Зберігання «критичних» документів державних компаній за кордоном (зокрема й локалізація сервера) має бути законодавчо заборонено. У Франції така вимога стосується лише податкової звітності та документів із особового складу. Система документообігу «Електронного уряду» повинна дозволяти знищення дублів усіх «критичних» документів протягом мінімум 15–16 днів при візуванні значною кількістю осіб через серйозні проміжки часу. Знеструмлення урядових будівель, відключення в них Інтернету та скасування віддаленого доступу до документів можуть зберегти архіви в перехідний період. Силіві структури повинні мати чіткі інструкції, щоб не допустити знищення архівів установ, які вони охороняють, у момент політичної нестабільності. Існуючий у Франції арешт особистих документів чиновників вищого рангу після їхньої смерті, при зміщенні з посади або від'їзді за кордон має стати звичайною практикою в багатьох країнах світу, а активне комплектування інформацією про надзвичайні події з джерел приватного походження в Мережі — звичайною реакцією архівістів.

Для кожної надзвичайної ситуації має бути розроблена програма з усної історії та активна політика комплектування джерелами приватного походження. У разі неможливості прийняти додаткові джерела на зберігання разом із фондом (наприклад, якщо їх створення потрібно ініціювати) необхідно скласти їх список і постійно поповнювати його посиланнями на особисті фонди учасників подій, опубліковані інтерв'ю, мемуари, офіційні звіти. Наявність додаткових джерел полегшує використання фондів як у період відомчого зберігання, так і в якості історичних джерел. Але питання про достатність механізмів документування та комплектування для збереження необхідного мінімуму інформації про надзвичайні й нетипові ситуації залишається відкритим.